

TÜRK DİLİNİN SÖZCÜK TARİHİ AÇISINDAN
ÖNEMLİ BİR ESER
ET-TUHFETÜ'Z-ZEKİYYE FİL-LÜGATİ'T-TÜRKİYYE

Paşa YAVUZARSLAN*

Özet:

Bu yazıda Eski Kıpçak Türkçesi yadigârlarından olan Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fil-Lügati't-Türkiye üzerine bugüne kadar yayımlanan çalışmalar derlendikten sonra, eser Türk dilinin sözcük tarihi açısından değerlendirilmiştir. Bu yazma eserde, Besim Atalay tarafından okunamayan ve anlamlandırılmayan "köten" kelimesinin Arapça karşılığı, Arap diyalektleri sözlüğünden tespit edilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Buradan hareketle "köten" kelimesinin Türk dilinin söz varlığındaki tarihi, bu eserin yazılış tarihine kadar götürülebilmektedir. Bunun yanı sıra, Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fil-Lügati't-Türkiye'nin Arapça söz varlığındaki diyalektolojik unsurlara da dikkat çekilmiştir.

Anahtar Sözcükler: *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fil-Lügati't-Türkiye, Memluk Kıpçakçası, sözcük tarihi, "köten" kelimesinin etimolojisi.*

Abstract

In this article, after evaluating of all books which have published till now relating to this masterpiece Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiye which is one of the souvenir for old Kipchak language, this book has been evaluated in the regard of the history of the vocabulary of Turkish language. In this written book the word "köten" which has not been given any meanings and has not read by Besim Atalay, has been tried to determine the meanings from Arabic dialect vocabulary. By doing this the history of the presence of this word in Turkish language has taken to the period when this book was written. In addition to this book Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiye has drawn the concentration towards the Arabic dialect elements.

Keywords: *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiye, Kipchak language of Memluk, history of vocabulary, etymology of "köten" word.*

Türkoloji tarihinde, köken bilimi araştırmaları şüphesiz önemli bir yere sahip olmakla birlikte, bu alandaki çalışmalar yeterli bir olgunluğa ulaşmamış ve Türk dilinin söz varlığındaki pek çok kelimenin de bilimsel yöntemler çerçevesinde etimolojik izahı yapılamamıştır. Bunun yanı sıra etimolojik izahları

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniv., Dil ve Tarih-Coğrafya Fak.

yapılan kelimelerin de çoğu kere tarihî metinlerdeki biçimleri, etimoloji sözlüklerinde, ya metin yayınlarının az oluşundan ya da bu yayınların bilimsel yetersizliğinden dolayı eksik kalmıştır.

Tarihî dönemlerden beri çeşitli coğrafi sahalara yerleşen Türk kabileleri, bu topraklarda kendi lehçelerine ait Türk dili yadigârları bırakmışlardır. Türk dilinin elimizde bulunan en eski metinleri VII. yüzyılın sonlarına ve VIII. yüzyılın ilk yarısına aittir¹. Göktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay, Kıpçak, Eski Anadolu Türkçesi gibi tarihî devrelere ait yadigârlarımız, modern dil biliminin yöntemleri dâhilinde ele alıp incelenmediğinden Türklük biliminde gerek etimoloji, gerekse gramer alanındaki sorunları çözmede elimizde yeterli derecede bilimsel veriler sağlayacak tarihî metin yayınları bulunmamaktadır. Bunun sonucunda söz varlığımızda yer alan pek çok kelimenin, Türk dilinin tarihî dönemlerinde ilk defa hangi metinde geçtiği tespit edilememekte, etimoloji sözlüklerinde yer alan tanıklar da eksik kalmaktadır.

Bu yazıda, Memluk Kıpçakçası alanında kaleme alınmış olan *Et-Tuḥfetü'z-Zekiyye fil-Lügati't-Türkiyye*'yi Türk dilinin etimoloji çalışmalarında dikkate alınması gereken sözcüklerin tarihlendirilme (*Alm. Wortgeschichte*)si konusu açısından ele alıp değerlendireceğiz. *Et-Tuḥfetü'z-Zekiyye*², içerdiği dil ve kültür malzemesi bakımından Türklük bilimi çalışmaları açısından önemli olmasının yanı sıra, Türk dilinin söz varlığında yer alan bazı sözcüklerin ilk kaynağı olması bakımından da oldukça değerlidir.

Türklük bilimi alanında, *Et-Tuḥfetü'z-Zekiyye*'nin dili Kıpçak Türkçesi ve bu dilin mensup olduğu kavim de Kıpçaklar diye adlandırılır. Bu Türk kavmi, tarihte önceleri yerleşim alanı olarak Karadeniz'in kuzeyindeki bölgeyi yurt edinmiştir. Daha sonraları ise, Moğolların bu ulusun topraklarını istilâ etmesiyle, Kıpçaklar Mısır ve Doğu Avrupa'ya göç etmek zorunda kalmışlardır.

XIII. yüzyılda Avrasya'yı süpürüp temizleyen Moğol istilâsı, Karadeniz'in kuzey kıyılarında oturan Kumanları (Kıpçakları) da yerlerinden çıkarmış ve bu istilâ Kıpçak kavminin bir kısmını Macaristan'a sürmüştür. Burada Macar kralları tarafından memnuniyetle karşılanan bu ulus, Büyük Macar Ovası'nın ortasında yerleşmiştir. "Bunun içindir ki bugün hâlâ Macaristan'ın bu bölgesine Büyük-Kumania ve Küçük-Kumania adı verilir. Moğol istilâsı Kıpçakların diğer bir kısmını, bilhassa köle olarak, Mısır'a sürmüştür. Buraya sürülmüş olan Kıpçaklar sonraları siyasî hâkimiyeti ellerine geçirerek Kölemen İmparatorluğunu kurmuşlardır."³

¹ Doç.Dr. A.Bican Ercilasun, "Başlangıcından XIII.Yüzyıla Kadar Türk Nazım ve Nesri", *Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri*, I.c., Ötüken-Söğüt, İstanbul-1985, s.37.

² Bundan sonraki göndermelerde eser "*Et-Tuḥfetü'z-Zekiyye*" olarak verilecektir.

³ T.Halasi-Kun, *Philologica I*, s.1-2.

Bu sebeplerdir ki, Moğol istilâsı sonucu yurtlarından çıkıp Arap yarım adasında yerleşen Kıpçaklardan günümüze ulaşan yazılı kaynaklar, hem Türkoloji açısından hem de Hungaroloji açısından oldukça önemlidir. Bu durumu ünlü Macar Türkologu T. Halasi-Kun şöyle izah etmektedir: “Kumanlarla (Macarcadaki adıyla Kunlarla) veya daha umumî olarak Kıpçak adıyla anılan halkla meşgul olmak Macar tarihçilerinin ve türkologlarının eski geleneklerinden biridir. Bu gelenek pek tabîîdir, çünkü Kumanlar, Macarlarla tarihleri boyunca pek sıkı olan münasebetlere girmiş ve böylece Kumanlarla Kıpçakların tarihiyle dilini araştırmak yalnız Macar türkolojisinin değil, Macar tarihçiliğinin ve hungarolojinin de daima üzerinde durulması lâzım gelen meselelerinden biri olmuştur.”⁴

Eski Kıpçakça üzerine yapılan çalışmalar ve incelemeler, çağdaş Türk lehçeleriyle de bağları kurmada önemli bir rol oynamaktadır. “Kıpçakların çoğunluğu, büyük Moğol istilâsına rağmen, öteden beri vatanı olan Deşt-i Kıpçak'ta kalmış, hattâ üzerlerine yerleşmiş Moğolları ve aslen Moğol Altın Orda İmparatorluğunu türkleştirmiştir. Bu türkleşmiş imparatorluğun Türk ahâlisinin halefleri sonradan imparatorluğun çözülmesiyle bir sürü küçük kabîleye ve dile parçalanmakla beraber bu küçük kısımlar arasındaki dil bağları zamanımıza kadar muhafaza edilmiştir; bu sebeple türkoloji bugün bütün bu dillere, lehçelere gayet isabetli olarak, Kıpçak lehçeleri adını vermektedir.”⁵

Günümüzde bu tarihî lehçenin devamı olarak yaşayan Türk dilinin pek çok lehçesinde yeni bilimsel çalışmalar yapılmaktadır. Bu bilimsel çalışmalar ışığı altında Eski Kıpçak dönemine ait metinler üzerinde karşılaştırmalı ve modern dil bilimi yöntemleriyle yeni araştırmalar yayımlanmaktadır. Eski Kıpçak sahasında Arap harfleriyle kaleme alınmış olan yazma eserler hakkında burada bilgi vermek yazının sınırlarını aşacağından, bu konuda yapılmış çalışmalar hakkında bilgi edinmek için, dipnotta bu alanla ilgili önemli eserler belirtilmiştir.⁶

Eski Kıpçak sahasında Arap harfleriyle yazılmış olan *Et-Tuḥfetü'z-Zekiyye* üzerinde, Türkiye'de olmasa da eski SSCB'de bilimsel yayın bulunmaktadır⁷. Ülkemizde eser üzerinde, Şemseddin Sami'nin kayıp çalışmasını saymazsak, tek metin yayını Besim Atalay'a aittir. Ancak bu yayın, pek çok yanlış ve eksik okuma yüzünden tenkit edilmiştir. Kanaatimce biraz da bu eleştiri

⁴ a.g.m. s.1.

⁵ a.g.m. s.2.

⁶ Ali Fehmi Karamanhoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, TDK, Ankara, 1994.; Doç.Dr. Recep Toparlı, *İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin*, TDK, Ankara 1992.; Prof.Dr. Recep Toparlı-Yard.Doç.Dr. Hanifi Vural-Yard.Doç.Dr. Recep Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara, 2003.; Árpád Berta, *Deverbale Wortbildung im Mittelkiptischakisch-Türkischen*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1996. vb.

⁷ Э.И. Фазылова и М.Т. Зияевой, *Изысканный Дар Тюркскому Языку*, Akademiya Nauk Uzbeskoy SSR, Institut Yazıka i Literaturı İmeni A.S. Puşkina, Taşkent-1978.

yüzünden *Et-Tuḥfetü'z-Zekiyye* üzerinde şimdiye kadar Türkiye'de ciddî bir bilimsel yayın yapılmamıştır. Eser, Türk dilinin tarihi açısından olduğu kadar içerdiği söz varlığı açısından da oldukça önemli bir yere sahiptir. Türk dilinin tarihî kaynaklarında tespit edemediğimiz pek çok kelimeye ilk defa bu eserde rastlıyoruz. Bu sebeple eserde B.Atalay tarafından doğru okunan fakat anlamlandırılmayan “köten” kelimesinin ilk defa bu tarihî kaynakta tespit edilmesinden de yola çıkarak, *Et-Tuḥfetü'z-Zekiyye*'nin kelime tarihi açısından önemini ortaya koymaya çalışacağız.

Eserin tek nüshası, İstanbul Beyazıt'ta Veliüddin Efendi Kütüphanesi 3092 Nu.da kayıtlıdır.⁸ *Et-Tuḥfetü'z-Zekiyye*'yi ilk olarak Türklük bilimi âlemine duyuranın Fuat Köprülü olduğunu B. Atalay bu eserin yayınında şöyle belirtmektedir: “Batı âlemine ilk defa Türk bilgini Bay Fuat Köprülü tarafından ‘Körösi Csoma Archivum’ adlı Macar dergisinin n15-Haziran 1922 tarihli birinci cilt üçüncü fasikülünde Şeyyad Hamza'nın bir metninde geçen kelimeleri tanıklamak üzere anılarak tanıtılmış ise de bu kayıt batı bilim dünyasını fazlaca ilgilendirmemiştir. Fuat Köprülü'den sonra T.Halasi-Kun, “İstanbul Kütüphanelerinde bulunan Kölemenler devri yazmaları ve bu devrin dili” adlı bir yazısında kısaca “Et-Tuhfet-üz-Zekiyye”den bahsederek yayımlayacağını müjdelemiş ise de bugüne kadar bunu başarıp ortaya koymamıştır.⁹ T. Halasi-Kun'dan sonra eser üzerinde genişçe bir makale yazan A. Zajaczkowski olmuştur.¹⁰ Eserin tıpkıbasımını T. Halasi-Kun 1942 yılında Macaristan'da çıkan bir dergide yayımlamıştır.¹¹

Eserin Türkiye'de Lâtin harfleriyle ilk yayını, değerli Türkolog Besim Atalay tarafından yapılmıştır.¹² Ancak Besim Atalay'ın bu yayınına, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde Hungaroloji dersi veren T. Halasi-Kun tarafından aynı Fakültenin dergisinde iki eleştiri yazısı yazılmıştır.¹³ T.Halasi-Kun'un eleştirisine aynı dergide Besim Atalay'ın cevabî yazısı çıkmıştır.¹⁴ *Et-Tuḥfetü'z-Zekiyye* üzerine daha sonraki yıllarda T. Halasi-Kun tarafından Macarcadaki Eski Kıpçakçaya ait kelimeler ve *Et-Tuḥfetü'z-*

⁸ Besim Atalay (1945), s.III.

⁹ B. Atalay (1945), s.XI.

¹⁰ Ananiasz Zajaczkowski, Note Complementari sulla lessicografia arabo-turca nell'epoca dello Stato mamelucco, Annali, Napoli, Novue Serie I, Roma, 1940, s.149-162. (Toparlı'nın eserinden alındı s.11.)

¹¹ La Langue des Kiptchaks d'après un manuscrit arab d'Istanbul; Reproduction phototypique, Bibliotheca Orientalis Hungarica IV, Budapest, 1942.

¹² Besim Atalay, *Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye*, TDK, İstanbul 1945.

¹³ Dr. T. Halasi Kun, “Philologica I.”, *DTCFD V*, Sayı: 1, Ocak-Şubat 1947, s.1-37.; “Philologica II.”, *DTCFD VII*, Sayı: 4, Aralık 1949, s.415-465.

¹⁴ Besim Atalay, “Ettuhfet-üz-Zekiyye” Çevirmesi'nin Tenkidi Dolayısıyla”, *DTCFD VI*, Sayı: 1-2, Ocak-Nisan 1948. s. 87-126.

Zekiyye'nin yazarını belirleme konusunda iki makale daha yazılmıştır.¹⁵ Bu çalışmaların dışında eseri Arap gramerciliği açısından değerlendiren bir başka yayın ise Robert Ermers tarafından yapılmıştır.¹⁶

Türk dilinin söz varlığını içeren Arapça yazılmış sözlüklerle Mamluk sahasında kaleme alınan Kıpçak Türkçesinin özelliklerini anlatan Arap dilli eserleri Arapçadan Türkçeye tercüme edip yayımlayan B. Atalay, *Et-Tuḥfetü'z-Zekiyye*'nin Türk dili tarihi açısından önemini, şöyle vurgulamaktadır: “*Et-Tuḥfetü'z-Zekiyye*, benzerleri ve çağdaşları eserlerden çok daha önemli ve değerlidir. Şimdiye kadar bilim dünyasınca başka hiç bir eserde rastlanmayan Türk dilinin bir çok Gramer kuralları ve başka hiç bir diyalekte görülmemiş bulunan bir hayli kelimeler ilk defa burada gözlerimiz önüne serilmektedir. Eserde bir tek Arapça kelimeye çok kere üç dört, beş tane Türkçe kelimenin karşılık verilmesi ve Kıpçak ile Türkmen diyelekleri arasındaki ayırdımlarının yerlerinde gösterilmesi, eserin üstünlüğünü ve önemini belirten noktaların başlıcalarındandır.”¹⁷

Eserin yazılış tarihi hakkında B. Atalay H. 829¹⁸ tarihinden önce olması gerekir diyorsa da T. Halasi-Kun tarafından 1985 yılında yazılan bir makalede yazarının Ebû Hayyân'ın öğrencisi olduğu iddia edilmekte ve bu yazarın da Şam'da 1362 veya 1363 yıllarında vefat ettiği belirtilmektedir.¹⁹

Besim Atalay yayınında, bazı kelimeler okunamamış ve anlamlandırılmamış olmakla²⁰ beraber bu çalışmada Besim Atalay tarafından okunan ve anlamlandırılan pek çok kelime de T. Halasi-Kun tarafından eleştirilmiştir. Macar Türkoloji ve Hungarolojisinin Mısır'daki Kıpçak dil yadigârlarına karşı gösterdiği ilgi, bilhassa *Et-tuḥfetü'z-Zekiyye* üzerinde olmuştur.²¹ T. Halasi-Kun, Besim Atalay'ın eserini, metodoloji açısından eleştirdikten sonra eserde yer alan söz varlığıyla ilgili olarak 141 maddelik makalesinde pek çok kelimenin doğru biçimlerini ve anlamlarını ortaya

¹⁵ T. Halasi-Kun, “Kipchak Philology and the Turkic Loanwords in Hungarian, I”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi I*, Anno 1975. s. 155-210.; “Kipchak Turkic Philology X: The At-Tuḥfah and its Author”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi V*, Anno 1985[1987]. s. 165-178.

¹⁶ Robert Ermers, *Arabic Grammars of Turkic The Arabic Linguistic Model Applied to Foreign Languages and Translation of Abū Ḥayyān al-Andalusī's Kitāb al-Idrāk li-Lisān- Atrāk*, Brill Leiden. Boston. Köln 1999.

¹⁷ Besim Atalay (1945), s. XI.

¹⁸ Besim Atalay (1945), s. XIII.

¹⁹ T. Halasi-Kun (1985), s. 173.

²⁰ “Bütün bu emeklerimizle beraber kitapta bir kısım kelimeleri okuyamadık. Okunamayanlardan bir takımları, hem Arapça kelimeler hem de onların Türkçe karşılıklarıdır. Bunları uzun boylu araştırmamız sonunda dahi okuyamadık. Bir takımları da Arapçası okunmakla beraber Türkçe karşılığına şimdiye kadar başka eserlerde ve diyeleklerde rastlanmamasından ötürü bir anlam verilemeyenlerdir. Bunlardan bugünkü diyeleğimizde karşılıklarını şüpheli bulduklarımızın yanlarına birer (?) işareti koyduk.” B. Atalay (1945), s. XVIII.

²¹ T. Halasi-Kun, *DTCFD V*, s. 1.

koymuştur.²² Macar Türkologca, eser Kaşgârlı Mahmud'un eserinden sonra Arap zihniyetiyle yazılmış Türkçe dil kitapları arasında en önemli yeri almaktadır.²³

Et-Tuḥfetü'z-Zekiyye, Türk dilinin söz varlığındaki sözcüklerin tarihi açısından da oldukça önemlidir. Türk dilinin söz varlığında yer alan *murt* 'mersin ağacı', *marul* 'marul'²⁴, *yipek* 'ipek', *köten* 'göden bağırsağı' vb. gibi kelimeleri, ilk defa bu tarihî metinde tespit edebiliyoruz.

Türk dilinin söz varlığında yer alan kelimelerin ilk defa hangi kaynakta geçtiğini gösteren bir sözlüğe, henüz sahip değiliz. Her şeyden önce böyle bir sözlüğün vücuda gelmesi için, eski kaynaklarımızın bilimsel yöntemler dâhilinde kapsamlı yayınlarının yapılması gerekir. Bu eserlerde geçen söz varlığı, tarihî ve çağdaş lehçelerle karşılaştırılarak ses, yapı ve anlam bilimi açısından yeniden kurulmalıdır. Türkiye'de etimoloji çalışmalarına ek olarak, sözcük tarihi araştırmaları alanında sınırlı çalışmalar bulunmaktadır. Yukarıdaki verdiğimiz bilgileri desteklemek amacıyla "sözcük tarihi" teriminin dil biliminde ne anlama geldiğini açıklamak, konunun anlaşılması bakımından doğru olacağı kanısındayım.

Sözcük tarihi (*Alm.* Wortgeschichte): "Bu araştırmada bir sözcüğün bir dilde ilk kez hangi yılda, hangi kaynakta, hangi biçim ve anlamda geçtiğinin saptanması amaçlanır. Elde edilen veriler bir sözcüğün kökeninin aydınlığa kavuşmasını sağlayabildiği gibi, eğer bu öge bir yabancı dilden alınmışsa ilk kez hangi çağda ve kaynakta görüldüğünün saptanmasına, o dili konuşan toplumun o çağda hangi uluslarla ne türden ilişkileri olduğunu ortaya koyan ipuçları elde edilmesine de yol açar."²⁵

Bu tür çalışmalar hem köken bilgisi açısından hem de bir toplumdaki sosyal ve kültürel gelişmeler açısından önemli filolojik bulgular sağlayacaktır. Birçok dilde bu türden çalışmalarla hazırlanıp basılmış tarihsel sözlükler vardır. Sözcüklerin ilk geçiş tarihlerini ve geçtikleri kaynakları göstermek köken bilgisi çalışması yapacaklar için büyük kolaylıklar sağlamaktadır.²⁶

²² "Yazımızda bu prensipleri kaydedişimizin başka bir sebebi de gelecekte belki neşredilecek yeni Kıpçak dil yadigarlarının neşrinin yukarıda zikredilen prensiplere göre hazırlanmasını teşvik etmek ve bir çok fedakârlık ve emekle vücut bulan eserlerin sırf metot kusurlarından dolayı ikinci veya üçüncü bir türkoloğa eserin baştan sonuna kadar yeni bir neşrini yapmağa mecbur etmemesi dileğimizezdır" T. Halasi-Kun, *DTCFD V*, s. 8. "Besim Atalay bu tercüme yerine 'at-Tuófat'a göre Avrupa gramer tasnifine dayanan bir gramer taslağını veya neşrinin dizimini daha teferruatlı bir şekilde işlenmiş çeşidini yahut da yazmada geçen bütün kelimelerin tam bir listesini vermiş olsaydı, herhâlde eseri türkoloji için daha faydalı olurdu" a.g. m. s. 8.

²³ T. Halasi-Kun, *DTCFD V*, s.4.

²⁴ marul : [марул: салат-лагук. Э.И. Фазылова и М.Т. Зияевой (1978), s.349.]

²⁵ Prof.Dr. Doğan Aksan, *Türkçenin Sözcük Tarihi*, Ankara 1996. s. 21.

²⁶ Prof. Dr. Doğan Aksan (1996), s. 21.

Türkçede bu konuda yapılan çalışmalara kaynaklık edecek yerli ve yabancı etimoloji sözlüklerimiz bulunmaktadır.²⁷ Ancak etimoloji çalışmaları da şüphesiz yazılı belgelere dayanmaktadır. Tarihî kaynaklarımızı oluşturan yazma eserlerdeki söz varlığını filolojik yöntemlerle inceleyip gün ışığına çıkarırsak sözcüklerin kaynaklarını tespit etmek de o derece kolaylaşır. Eski harfli yazma eserler üzerinde yapılan bilimsel yöntemlere uygun olmayan çalışmalar, köken bilimciler tarafından dikkate alınmamış ve bu sebeple pek çok sözcüğün tarihî kaynaklardaki varlığı gösterilememiştir. Bunlardan biri de *Et-Tuḥfetü'z-Zekiyye*'de geçen fakat Besim Atalay tarafından anlamı kesin olarak ortaya konulamamış olan *köten* 'göden bağıracağı' kelimesidir.²⁸

köten>göden sözcüğünün etimolojisi Hasan Eren tarafından çağdaş Türk lehçelerindeki biçimleriyle de karşılaştırılarak yapılmıştır.²⁹ Ancak sözcük, tarihî dönem metinlerinde Eski Anadolu Türkçesi hariç, diğer tarihî lehçelerden sadece Eski Kıpçak dönemi eseri olan *Et-Tuḥfetü'z-Zekiyye*'de geçer. *Et-Tuḥfetü'z-Zekiyye*, XIV. yüzyıl eseri olduğu için, ilk defa bu kaynakta yer alan söz varlığı, Clauson'un etimoloji sözlüğünde yer almaz.

Clauson, sözlüğüne XIII. yüzyıla kadar yazılı olan kaynakları esas aldığı için *Et-Tuḥfetü'z-Zekiyye*'deki örneklerle, bu tarihe kadarki yazılı kaynaklarda geçen söz varlığını tanıklamak için yer vermiştir. Bunun yanı sıra Hasan Eren, *Et-Tuḥfetü'z-Zekiyye*'nin yayını şüpheli karşıladığı için sadece T. Halasi-Kun tarafından yapılan düzeltmelere göndermeler yapmış³⁰, onun dışında kelimelerin tarihî kaynaklarını göstermek için bu yazma esere müracaat etmemiştir. Türk dilindeki pek çok sözün ilk kaynağı durumunda olan *Et-Tuḥfetü'z-Zekiyye* üzerinde bilimsel bir çalışma yapılmadığı için, bu eserde geçen kelimelerin tarihi ve etimolojisi tam olarak ortaya konulamamıştır.

Bu sebeple eski harfli metinleri yayımlamada bilimsel bir yöntem belirlenmeli ve bu yöntem esas alınarak yazma eserlerde geçen her türden söz varlığı izah edilmelidir. Bu izahlar ve bilimsel çalışmalar sonucunda, Türk dilinin en az eksikle bir etimoloji sözlüğü yapılabilir. Diğer taraftan Kıpçak sahası eserleri üzerinde yapılacak bilimsel araştırmalar için, Arap diline hatta bu eserlerin yazıldığı Mısır ve Suriye lehçelerinin leksikal hususiyetlerine ve inceliklerine vakıf olunmalıdır. Yoksa bu eserler üzerinde yapılacak çalışmalar, bilimsel ölçütler dâhilinde olmayacağından Türklük bilimine bir fayda getirmeyecektir. Yapmış olduğumuz incelemeler sonucunda, Arap dili temelinde

²⁷ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 2. Baskı, Ankara 1999. [Türk diliyle ilgili etimoloji çalışmalarının tarihi, sözlüklerin nitelikleri ve bu konuda yapılan çalışmaların bibliyografyası sözlüğün "Giriş" bölümünde ayrıntılı olarak bulunabilir.]

²⁸ "صم = köten (?) (ham deri) 22a.-4. [B. Atalay 1945, s.42, 209.]

²⁹ Hasan Eren (1999), s. 158b-159a.

³⁰ "murt yer. 'mersin ağacı'. Eski Kıpçakçada murt olarak geçer (Halasi Kun: DTCFD5: 19;7: 434.)" Hasan Eren (1999), s. 298b.

yazılan Kıpçak sözlük ve gramerlerindeki Arapça söz varlığının, leksikal birimler açısından daha çok Mısır ve Suriye lehçesine ait özellikler taşıdığını tespit ettik. Bu sebeple Türkçe kelimelerin karşılığı olarak verilen Arapça kelimelerin anlamlarını çözmek için, sadece standart Arap dilinin sözlüklerini değil, Kıpçakların yaşadığı sahadaki Arapların lehçe sözlüklerini de kullanmak kanaatimce doğru olacaktır. Bunun en bariz örneğini “köten” kelimesinin *Et-Tuḥfetü’z-Zekiyye*’de verilen Arapça karşılığının standart Arap sözlüklerindeki anlamlarıyla çözümlenememesi teşkil etmektedir.

Bu açıklamalardan sonra, “köten” kelimesinin bu kaynaktaki anlamına ve Arapça karşılığının Arap diyalekt sözlüklerindeki biçimlerine değineceğiz.

“صرم = köten (?) (ham deri) *Et-Tuḥfetü’z-Zekiyye*, 22a-4. (B. Atalay 1945, s.42, 209.).

B. Atalay tarafından “köten” kelimesi doğru okunmuş, fakat Arapça karşılığı standart Arapça sözlüklerde arandığından, kelime doğru anlamlandırılmamıştır. Kıpçak eserleri, Suriye ve Mısır topraklarında kaleme alındığı için, bu eserlerde kullanılan dilin de Suriye ve Mısır lehçesi özellikleri taşıması mümkündür.³¹

“صرم = şurm, anus.” *An Arabic- English Dictionary Of the Colloquial Arabic of Egypt (Containing the vernacular idioms and expressions, slang phrases, vocables, etc., used by the native Egyptians)*, by Socrates Spiro, Libraire du Liban Beirut, New Impression, 1980.s.338a.

“حلقة الدبر : صرم” *A Dictionary of Non-Classical Vocables in the Spoken Arabic of Lebanon*, Collected and Annotated by Anis Frayha, Ph.D. Professor of Semitic Languages American University of Beirut Libraire du Liban, Riad Solh Square Beirut-Lebanon, 1973, s.105.

“طرف المعى المستقيم. صرم : صرم” *Rectum. Elias’ Modern Dictionary Arabic-English*, by Elias A. Elias & Edward E. Elias, 18th Edition, Cairo-Egypt 1992.

صرم *şurm* = صرم s.514a. *asrām* anus. *Hans Wehr, A Dictionary of Modern Written Arabic*, Edited by J Milton Cowan, Third Printing, Librairie du Liban Beirut, Macdonald & Evans Ltd. London 1980, s.408b.

صرم : *анат.прямая кишка*. ‘Doğru bağırsağın ucu, göden bağırsağı’ Проф. Х. К. Баранов, *Арабско-Русский Словарь*, Москва- 1958, s.446b.

صرم : *анат.прямая кишка*. (см. *صرم*). Баранов (1958), s.551.

مخرج الثقل و هو طرف المعى المستقيم (: *es-surm*) El-ibnu Manzûr Cemâlüddîn b. Mükerrrem El-Ensârî, *Lisânü’l-Arab*, 15.c., Kahire-Mısır, s.177.

krş. [(الصرم: الجلد فارسى معرب)] El-ibnu Manzûr Cemâlüddîn b. Mükerrrem El-Ensârî, *Lisânü’l-Arab*, 15.c., Kahire-Mısır, s.233.

³¹ Э.И. Фазылова и М.Т. Зияевой (1978), s.9-10.

“صرم الديك...صرم”, chez le vulgaire en Syrie, le fruit du rosier, Bait. I, 424c. Selon le M (sous le sîn), le vulgaire prononce ainsi, au lieu de *صرم الديك*; mais son explication (“nom d’une plante”) est inexacte.” s.830b. *krş.* “صرم الديك; صرم”, s.650b.” R. Dozy, *Supplément Aux Dictionnaires Arabes*, I.c., Librairie du Liban Place Riad Solh Beyrouth 1968.

“صرم = صرم : see دليلك.s.1684a.”

“صرم: The anus; (IAar, T.;) the place of egress of the feces; i.e the extremity of the rectum; (Ş, K;) a post-classical word: (Ş:) or the interior of the extremity of the rectum: (Lth, TA:) or the edge, or margin, of the rectum...” s.1352c. *An Arabic- English Lexicon*, by Edward William Lane, Part 3, Librairie du Liban Riad el-Solh Square Beirut-Lebanon 1980.

el- Mu’cemu’l-Vecîz, Mısır 1980, (الصرم: es-surm) : طرف المعى المستقيم (الصرم): s.309.

“صرم) bkz. صرم s.480. “(صرم): anüs, serç.” s.387. Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1995. [Ancak bu çalışmaya lehçelere ait söz varlığı da alındığı için, kelimenin bu anlamına rastlayabiliyoruz.]

Bu kelimenin bir de Osmanlı Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi ile kaleme alınmış Arapça-Türkçe sözlüklerdeki anlamlarına ve kullanımlarına göz atalım:

(الصرم: surm): Sîn’in zammıyla ‘karında olan doğru bağırsağın ucuna denir ki mak’adın iç halkasıdır. Fazalât andan hurûc eder. Mütercim Asım, *Kâmûs Tercemesi*, IV.c. İstanbul 1305, s.335. *krş.* [(الصرم): şurm) “Gön tabir olunan işlenmiş deri”ye denir. *çerm* Farsî mu’arrebidir.] Mütercim Asım, *Kâmûs Tercemesi*, IV.c. İstanbul 1305, s.365.

(الصرم: es-surm) ‘Mahrec-i neces’, yani neces çıktığı yer cem’i esrâm gelür. Ve inde’l-ba’z bâtin-ı dübr. *Ahterî-i Kebîr*, İstanbul 1310., s.400.

Standart Arap dilinin sözlüklerinde (الصرم) kelimesinin, *Et-Tuhfetü’z-Zekiyye*’deki *şurm* kelimesiyle anlamca bir ilgisi yoktur. *şurm* kelimesi Arapçanın lehçe sözlükleri hariç diğer temel sözlüklerinde “gön, deri” olarak tanımlanmakta ve kelimenin Farsça *çerm* kelimesinden Arapçalaştığı (muarreb olduğu) belirtilmektedir. Arapçanın temel sözlüklerinde ‘göden bağırsağı, anüs, doğru bağırsağın ucu’ anlamındaki kelime *surm* (الصرم) şeklinde olup, kelime bu anlamda sadece Mısır ve Lübnan lehçelerinde *şurm* (الصرم) olarak kullanılmaktadır. Ayrıca lehçe sözlüklerinden alınan örneklerden de anlaşılacağı üzere, standart Arapça sözlüklerde *surm* (الصرم) olarak geçen bu kelimenin Arap lehçelerindeki kullanımı *şurm* (الصرم) biçimindedir. Bu fonetik farklılığın

tespitiyle *Et-Tuḥfetü'z-Zekiyye*'deki Arapça kelimenin anlamı çözümlenebilmektedir.

Yukarıdaki örneklerde de görüleceği üzere, *Et-Tuḥfetü'z-Zekiyye*'de geçen *şurm* (سرم: صرم) kelimesinin standart Arapça sözlüklerde yer alan “ham deri, deri”³² anlamlarıyla “köten” kelimesini açıklamak oldukça zordur. “صرم” kelimesinin “köten” ‘anüs’; ‘kalın bağırsağın son kısmı (rectum)’ anlamı sadece Arap diyalektlerinin sözlüklerinde ve Arapça diyalektlerdeki söz varlığına yer veren eserlerde geçmektedir. “köten” kelimesi, Kıpçakçanın bugünkü lehçelerinde de yaşamamaktadır, bu sebeple, SSCB’de yapılan yayında kelime doğru anlamlandırılmıştır.³³ Bu araştırmayla Türkiye Türkçesinde “göden” olarak yer alan bu kelimenin tarihi, en azından *Et-Tuḥfetü'z-Zekiyye*'nin yazıldığı XIV. yüzyıla kadar götürülmüş olur.

³² “(ĀdB¼«): b*¼¼«. *Mu'cemu'l-Vasîl*, Çağrı Yayınları, İstanbul-1989, s.514.

³³ “köten прямая кишка (‘göden bağırsağı, rektum, kalın bağırsağın son kısmı) 21b/.”, Э.И. Фазылова и М.Т. Зияевой (1978), s.328., s.144. Buradaki Rusça “прямая кишка” karşılığı, *Kamus Tercemesindeki* “doğru bağırsağın ucu” ibaresiyle denk düşmektedir.